

ANNA GAŚKA¹

RECENZJA KSIĄŻKI EWELINY SZPAK: MENTALNOŚĆ LUDNOŚCI WIEJSKIEJ W PRL. STUDIUM ZMIAN²

Książka *Mentalność ludności wiejskiej w PRL. Studium zmian*, Eweliny Szpak, ukazała się w 2013 roku w Wydawnictwie Naukowym Scholar, ma 311 stron³ i powstała na podstawie rozprawy doktorskiej napisanej w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, w ramach grantu promotorskiego, sfinansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, zrealizowanego w latach 2008–2009.

Publikację rozpoczyna *Przedmowa* profesora Uniwersytetu Warszawskiego, Jerzego Wilkina, w której wskazuje na oryginalność i dużą wartość naukową publikacji oraz wagę problematyki w niej podjętej, związanej z kwestiami mentalności grup społecznych okresu PRL-u. Wstęp autorka rozpoczyna od prezentacji zmian cywilizacyjnych, gospodarczych oraz politycznych, mieszkańców wsi okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wskazuje w nim również na powody, które skłoniły ją do podjęcia tak zarysowanego tematu. Wstęp jest też próbą zdefiniowania na gruncie historycznym pojęcia „mentalność” oraz opisuje obszar terytorialny badań, tj. ziemie zachodniopomorskie (dawne województwo szczecińskie), Lubelszczyznę (województwo lubelskie) oraz Małopolskie (województwo krakowskie) i materiał źródłowy, z którego powstało dzieło.

Rozdział pierwszy, zatytułowany *Przestrzeń i czas*, rozpoczyna się omówieniem *Przestrzeni wspólnoty*, czemu przewodzą słowa bohatera powieści Wiesława Myśliwskiego: *jako, że wszystko zależy od naszego miejsca w przestrzeni, przestrzeń bowiem*

¹ Autorka jest doktorantką Uniwersytetu Wrocławskiego, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Socjologii (e-mail: gaska@op.pl).

² Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013, 311 s.

³ Książka ma dosyć skomplikowaną strukturę, ale przy zachowaniu oczywistych elementów, jak: *Przedmowa*, *Wstęp* oraz siedem rozdziałów: 1. *Przestrzeń i czas*, 2. *Wieś wobec polityki*, 3. *Praca*, 4. *Czas wolny*, 5. *Wśród swoich – sąsiedztwo i rodzina*, 6. *Higiena i zdrowie, czyli ciało na wsi*, 7. *Religijność, Zakończenie i obszerna Bibliografia*.

określa nasze odczucia i wyobrażenia, a w konsekwencji nasz los. Autorka przybliża proces przekształcania przez człowieka przestrzeni naturalnej w społeczną poprzez nadawanie jej znaczeń, uwypuklając wartości wyznawane przez ich mieszkańców.

Wprowadzenie czytelnika w przestrzeń mieszkańców wsi okresu PRL-u pozwala na prezentację różnorodności i wieloaspektowości przestrzeni wiejskiej, wskazując na m.in. różnicowanie regionalne wynikające z położenia geograficznego, sąsiedztwa gór, jezior, mórz, bliskość granic oraz sąsiedztwo innych wiejskich osad.

W *Przestrzeni dworu*, autorka ukazuje rolę reformy rolnej, która wpłynęła na likwidację dworów i przejęcie majątku dworskiego przez państwo. „Pańską” ziemię wcielano do majątku PGR-ów lub rozdzielano między miejscowych chłopów, co z pewnością wpłynęło na kształtowanie przestrzeni wiejskiej. O ile rolnicy pańską ziemię, inwentarz żywy czy produkty rolnicze chętnie przyjmowali i uważali wszystkie te dobra za swoje, o tyle przejęcie i zamieszkanie w cudzym domu owiane było strachem i wywoływało dyskomfort psychiczny. Nadawano temu wymiar mistyczny, czując, że przestrzeń cudzych domostw, może być nawiedzana przez duchy przodków dawnych właścicieli.

Ważnym aspektem poruszonym w tym tekście, jest pamięć o przeszłości miejsca. Dowiemy się zatem, jak dwory i pałace wpisywały się w historię miejsc, gdzie się znajdowały. Jak ważne było to miejsce w pamięci kolejnych pokoleń mieszkańców wsi.

Drogi i komunikacja to kolejna część rozdziału pierwszego, pokazująca, jak wzrost mobilności wpływa na kształtowanie się przestrzeni wiejskiej i pozawiejskiej. Autorka prezentuje wspomnienia respondentów, ze szczególnym uwzględnieniem czynnika zmiany pokoleniowej. Ludzie określają, jakie znaczenie ma dla nich droga, która pozwala komunikować się ze światem zewnętrznym oraz podkreślają wartość elektryfikacji i upowszechnienia światła. Z jednej strony droga była demonizowana, przeklinana, ale jednocześnie doceniana i pożądana, gdyż wpływała na zmianę stylu życia i pracy, a z czasem dobra asfaltowa droga stawała się w poczuciu rolników niezbędnym elementem wsi, umożliwiającym kontakty wiejsko-miejskie, a co za tym idzie, pozwalała na dwuzawodowość, zwiększała powszechność nauki szkolnej, a przede wszystkim ułatwiała dostawę produktów rolnych do punktów skupu. Przestrzeń drogi miała często ścisły związek z ważnym w światopoglądzie wiejskich mieszkańców miejscem, jakim była szkoła, najczęściej podstawowa, określana mianem *Miejsca wspólnego*, które stanowi tytuł kolejnej części książki. W okresie przedwojennym, jak również po wojnie, często szkoły lokowane były poza centrum wsi i dzieci codziennie wędrowały kilka kilometrów, aby do niej dotrzeć, bez względu na warunki atmosferyczne. Jak wspominają rozmówcy, (...) *jesienią brnęli w błocie po kolana, zimą w śniegu po pas*. Z czasem kształcenie dziecka stało się priorytetem wychowawczym wielu rodziców i zaczęto organizować różne sposoby zbiorczego dowozu dzieci do pobliskich szkół. Znaczącą rolę od lat sześćdziesiątych odegrała komunikacja PKS, która umożliwiawała młodzieży szkół średnich i zawodowych transport do pobliskich miast i miasteczek.

We wsiach, w których zlokalizowane były placówki szkolne, spełniały one często dodatkowe funkcje integracji społecznej, wiejskiej rozrywki, tworząc przestrzeń dla nowego zjawiska społecznego, jakim było spędzanie *czasu wolnego*. Do miejsc lokalnej rozrywki i codziennych spotkań zaliczono świetlice i remizy ochotniczej

straży pożarnej – typowe miejsce organizowanych zabaw tanecznych, a w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych miejscowe kluby i klubokawiarnie. Ważne w świadomości mieszkańców wsi były kina – najczęściej objazdowe, ale zdarzały się również te stacjonarne.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego, ważnym punktem w przestrzeni wiejskiej była karczma, którą w późniejszym czasie zamieniono na sklepy spółdzielcze i domy ludowe. Dlatego też po wojnie karczmy zniknęły z krajobrazu polskiej wsi. Jeśli wsie były pozbawione miejsc spotkań, taką funkcję przejmowały sklepy lub kioski „Ruchu”, będąc miejscem zwyczajowej wymiany informacji i plotek. Ważnym miejscem dla ludności wiejskiej były również remizy OSP, które stały się niezbędnym elementem wiejskiego krajobrazu, wpływającego na wzrost poczucia bezpieczeństwa. Inne bezpieczeństwo, duchowe, zapewniała *Przeźszeń sakralna*, obecna na terenie wsi dzięki przestrzennemu *sacrum*, jakim był kościół oraz cmentarz. W miejscach gdzie nie było kościoła, ważne funkcje kultu pełnił przydrożny krzyż lub kaplica. Sakralizacja przestrzeni zarówno prywatnej, jak i publicznej realizowana była poprzez zawieszanie symboli i obrazów religijnych na ścianach domostw, ale również instytucji użyteczności publicznej.

Przeźszeń wspólna i jej odgórne zmiany zamyka tematy podjęte w podrozdziale pierwszym. Autorka zwraca uwagę na to, iż często ludność wiejska była pozbawiona kontroli nad zmianami w otaczającej ich przestrzeni. Decyzje odgórne dezorganizowały czasem pracę na ziemi uprawianej przez chłopów. Socjalistyczne dążenie do lepszego świata zmieniało rytm życia i przestrzeni wsi, choćby poprzez budowę zapór i kanałów melioracyjnych, które utrudniały, a czasem nawet uniemożliwiały dojazd do pól, łąk i pastwisk. Ważnym aspektem podjętym w pracy jest migracja ludności wiejskiej, przy zachowaniu silnej pamięci miejsca pochodzenia i dawnej przestrzeni życiowej. Zgodnie z nią modyfikowała ona swoje obecne (nowe) miejsce zamieszkania, dostosowując je do utrwalonych wspomnień i specyficznego poczucia „właściwej” estetyki.

Podrozdział *Wiejskie stare i nowe pogranicze*, omawia powiązania chłopów z instytucjami powstającymi po 1945 roku w przestrzeni wiejskiej. Autorka wskazuje na kilka ważnych podmiotów, jakich wcześniej wieś nie znała. Rok 1948 i powołane do życia PGR-y; rozwój RSP, kółek rolniczych i indywidualnych spółdzielni produkcyjnych, jak również bardzo ważny aspekt kolektywizacji, czyli powstająca baza usługowa, jak choćby państwowe ośrodki maszynowe. W tekście znajdziemy opis relacji wiejsko-pegeerowskiej rozmówców oraz informacje o wpływie kółek rolniczych na funkcjonowanie wsi. Istotną rolę w życiu wsi odegrały również gminne spółdzielnie Samopomoc Chłopska, zwane geesami, które pełniły funkcję pośrednika między rolnikiem indywidualnym a państwowym przemysłem przetwórczym. W horyzoncie przestrzennym, ważnym obszarem i punktem odniesienia było pobliskie miasteczko, zlokalizowany tam targ oraz instytucje administracyjne, lecznica i szpital.

Podrozdział trzeci, zatytułowany *Przeźszeń najbliższa*, przybliża obszar indywidualnego gospodarstwa domowego, czyli dom, zagrodę, pola i łąki. Ewelina Szpak wskazuje czynniki kształtujące tę przestrzeń, takie jak wojna, a w późniejszym okresie parcelacja ziem, które znacząco wpłynęły na postać gospodarstw chłopskich. W ocenach opiera się na relacjach respondentów, zamieszkujących różne rejony Polski

oraz prezentuje dane statystyczne za Mirosławem Gorczycą, obrazujące stan wyposażenia mieszkań w latach 1970–1988. Przedstawia proces „dojrzewania” mieszkańców wsi do wygód, z których korzystali już od dawna mieszkańcy miast. Istotny jest tu również wskazany motyw mobilizujący, jakim jest sąsiedzka rywalizacja o wygląd podwórka, zagrody, stanu i wyposażenia domostwa oraz arealów posiadanej ziemi.

Znaczącym aspektem wiejskiej przestrzeni kulturowej były dźwięki i to im autorka poświęca uwagę w tekście *Przestrzeń akustyczna*. Wskazuje, jak postęp techniczny i modernizacja, zmieniły codzienne dźwięki przestrzeni wiejskiej. Odgłos wozu konnego, kur, gęsi i innego inwentarza zastąpił dźwięk uruchamianego silnika maszyn rolniczych i aut. Śpiew, czytanie na głos czy opowiadanie, tak ważny element wiejskiej codzienności jeszcze w okresie międzywojennym i w pierwszych latach powojennych, zastąpiły media audiowizualne, a dawna forma komunikacji międzypokoleniowej niemal zamarła.

W podrozdziale zatytułowanym *Czas* został on przez autorkę opisany jako forma odpowiadająca sposobom myślenia i mentalności wiejskiej, w stosunku do jego upływu oraz sposobu jego mierzenia i wartościowania. Rozpoczynają rozważania *Czas roczny i miesięczny*, o rytmie pór roku i związanych z nimi pracach rolniczych, bo to one wyznaczają czas roczny. Autorka przechodząc do innej sfery prezentuje kilka rodzajów czasomierzy, mających związek z systemem wierzeń, obrzędem religijnym, zjawiskami atmosferycznymi i przyrodą. Kolejny tekst poświęcono na *Czas dzienny*, pokazując zmiany w sposobach mierzenia czasu, od sposobu odmierzanego pianiem koguta po precyzyjne, mechaniczne czasomierze. Rozprawa przytacza przykłady „uciekającego” czasu, na podstawie reportażu z 1968 roku, Krystyny Gryczewskiej „90 dni w roku”, korespondencji do pism *Gromady – Rolnika Polskiego i Zielonego Sztandaru*⁴ oraz relacji rolników.

Rozdział drugi, zatytułowany *Wieś wobec polityki*, zawiera dwa podrozdziały; pierwszy z nich (*Chłopi wobec polityki centralnej*) pokazuje zmiany, jakie wymusiły procesy drugiej połowy XX wieku. Wracamy do okresu sprzed lat siedemdziesięciu, widzimy *Powojenny chaos i lęk przed nieznanym/nowym*, jaki panował na polskiej wsi. Ewelina Szpak pisze o frustracji i niepewności ludności wiejskiej. O pogłębiającej się po II wojnie światowej atmosferze przesyconej bezkarnością, związanej z rabunkiem, napadami – wszystko to nasilało uczucie niepewności i braku bezpieczeństwa. Zagrożenie dodatkowo potęgowała działalność Urzędu Bezpieczeństwa. Ludność obawiała się także o swoich najbliższych członków rodziny oraz sąsiadów.

Kolektywizacja to kolejna tematyka podejmowana w książce. Agresywna polityka państwa do 1954 roku spowodowała masowe tworzenie RSP i PGR-ów, co przez ludność wiejską interpretowane było, jako zamach na ich własność, wolność i niezależność. Według autorki po okresie agresywnej i otwartej kolektywizacji, rok 1956 przyniósł wyraźne ożywienie polityczne ludności zamieszkującej obszary wiejskie.

Lata siedemdziesiąte, odejście z polityki Władysława Gomułki i rozpoczęcie rządów przez Edwarda Gierka wywołały duży niepokój na wsi. Te zmiany gospodarcze i nowe tendencje polityczne, autorka opisuje w tekście *Cud gospodarczy*. Lata

⁴ Ówczesne tytuły prasowe poświęcone wsi i sprawom jej mieszkańców.

osiemdziesiąte, to okres upowszechnienia się na terenach wiejskich nowych i bardziej radykalnych postaw, co przedstawiono w *Czasach Solidarności*: autorka pokazuje (często skrajne) postawy chłopów wobec wydarzeń lat osiemdziesiątych. Szpak pisze o upadku komunizmu, wolnych wyborach i nadziejach na pozytywne zmiany oraz rozczarowaniu, jakie przyniosły lata dziewięćdziesiąte, które zaowocowały rosnącym bezrobociem na wsi.

Dalsze strony książki autorka poświęca stosunkowi *Ludzi (wobec) władzy*, pokazując stosunek chłopów do polityki państwa oraz PZPR i ZSL, jak również zaangażowanie mieszkańców wsi w działalność partii i organizacji politycznych. Wspomina o młodych wiejskich działaczach politycznych i trudzie ich działalności w procesie zdobywania szacunku i zaufania mieszkańców wsi. Wskazuje również na reprezentanta wiejskich interesów, pośrednika między społecznością wiejską a władzą lokalną, jakim był sołtys.

Zjawisko powszechne i masowe, jakim były *Układy, znajomości i kliki*, to tematyka kolejnego podrozdziału książki. Autorka, powołując się na treść chłopskich pamiętników i listów, wskazuje, iż kliki były popularne wśród członków gminnych i powiatowych komitetów PZPR, GS-ów, rad narodowych, wójtów i sołtysów. Dopuszczali się oni (...) *nielegalnego handlu oraz naginania przepisów*, pisze Szpak.

Przestrzeń państwowych urzędów i instytucji, czyli *Wszechwładna biurokracja*, wymuszała na mieszkańcach wsi stały kontakt z pracownikami instytucji państwowych, w związku z dostawami obowiązkowymi oraz kontraktacją. Relacje respondentów wskazują na oszustwa i patologię panującą w tych relacjach, często wynikające z poczucia niemocy, braku wykształcenia i asertywności rolników.

Ludzie (wobec) władzy, czyli skargi, prośby i donosy to kolejna problematyka, której autorka poświęciła uwagę. Cytuje listy, które przybierały charakter donosów, skarg i zażaleń. Nadawcy kierowali je do władz, ale również do Polskiego Radia i gazet.

Rozdział trzeci *Praca*, rozumiana jako czynność stanowiąca każde codzienne działanie. Autorka wskazuje na brak rozdzielności pomiędzy sferą życia prywatnego i pracą, stanowiącą element tzw. chłopskiej roboty i wypełniającą niemal każdą chwilę dnia codziennego na wsi. *Ziemia jako miejsce życia i pracy*, to tekst przybliżający pojęcie „ziemi” w kategoriach *sacrum*, należało mu się bezwarunkowo podporządkować, gdyż ziemia była jedynym źródłem utrzymania rodziny. Wiązało się to ściśle z silnym wartościowaniem pracy, o czym przeczytamy w podrozdziale *Praca na wsi – wybór czy los?*, w którym poznajemy stosunek mieszkańców wsi do pracy na roli na przestrzeni lat.

Kolejny podjęty w rozprawie aspekt to *Wiara, wiedza i doświadczenie, czyli o kwalifikacjach i wiedzy rolniczej*. Wiedza głównie *potoczna*, oparta na *wierności tradycji*, bezpośrednim doświadczeniu oraz obserwacji, przekazywana z pokolenia na pokolenie, cały czas funkcjonowała w świadomości mieszkańców wsi. Początek XX wieku sprawił, iż na wieś zaczęła docierać wiedza fachowa, której, w perspektywie czasowej, poświęcono kolejny tekst.

Koniec lat pięćdziesiątych to proces definiowania grupy zawodowej i *Zawodu: rolnik*. Praca na roli przestała być wyborem sposobu życia, tylko stała się profesją i zawodem. Pojawiły się *Nowe metody i nowy podział pracy*, będące wynikiem bardziej

fachowej i specjalistycznej wiedzy, jaka docierała na wieś. Zmieniły się sposoby wykonywania pewnych czynności, choć sam zespół prac typowy dla gospodarki rolnej pozostał bez zmian. Nadal siano, bronowano, organizowano żniwa i wykopki oraz dbano o inwentarz. Szpak skupia się jednak na zmianie podziału ról wśród członków rodziny. Dotychczas zwyczajowy podział gospodarskich prac pomiędzy mężczyznę, kobietę, dzieci i osoby starsze był określany tradycją i każda z tych osób odgrywała ściśle określone role. Dominował patriarchalny wzorzec rodziny, więc mężczyzna zajmował się najważniejszymi sprawami w gospodarstwie i życiu. *Mężczyzna – gospodarz czy współgospodarz*, *Kobieca praca – ku partnerstwu w gospodarstwie* oraz *Dzieci – wychowanie przez pracę* to problematyka związana ze zmianami zachodzącymi w obrębie rodziny i podziałem pracy, jaką podejmuje autorka w kolejnych tekstach książki.

Rozdział *Czas wolny* Szpak rozpoczyna od zadania pytania, czy takie pojęcie ma w ogóle zastosowanie w kulturze wiejskiej? Podejmuje również próbę wyjaśnienia samego terminu „czas wolny” oraz jego specyfiki, w odniesieniu do pór roku. W jednym z kolejnych podrozdziałów: *Wiejskie spotkania, czyli między przyjemnym i pożytecznym*, prezentuje sposoby na prostą, codzienną rozrywkę połączoną z wykonywaniem powszednich obowiązków. *Kobiece spotkania* przybliżają czynności, jakie wykonywały wspólnie niewiasty; przędzenie, tkanie, skubanie pierza, szyćcie, które na przełomie lat zmieniały swój charakter i przebieg. Nieco inaczej wyglądało to w przypadku mężczyzn. *Męskie przyjemności* to podrozdział obrazujący, jak mężczyźni łączyli czynności gospodarcze z rozrywką, często zakrapianą alkoholem. Ważną rolę w funkcjonowaniu społeczności wiejskich odgrywały relacje sąsiedzkie. *Sąsiedzkie posiadły* były stałym elementem, zwłaszcza podczas długich zimowych wieczorów. Wkraczająca na wieś technika w postaci radiodbiorników, kina, a później telewizji znacząco wpłynęła na zmianę relacji między mieszkańcami wsi, doprowadzając do dezintegracji.

Czas wolny młodzieży wiejskiej, czyli między organizacją, nudą i zabawą to kolejny temat podjęty przez autorkę. Tekst ten prezentuje wpływ wiejskich organizacji młodzieżowych na tworzenie nowej jakości wzajemnych relacji wśród młodzieży wiejskiej. Wskazuje również na formy spędzania przez nich wolnego czasu, choćby na płaszczyźnie sportowej czy poprzez zaangażowanie się w działalność OSP. Autorka wspomina również o sobotnich potańcówkach, odbywających się zwyczajowo w sobotnie wieczory, poświęcając im uwagę w podrozdziale *Sobotnie zabawy i niedzielne odpoczywanie*. Opisuje dawne, tradycyjne zasady funkcjonowania, obyczaje, normy i zasady towarzyszące tego typu spotkaniom.

Zmiany cywilizacyjne, które nastąpiły na obszarach wiejskich, przekształciły formy spędzania czasu wolnego, jednak nadal koncentrowały się one na zajęciach przyjemno-pożytecznych i często pełniły funkcję integrującą. Tej problematyce poświęcono podrozdział *Czas dla siebie, czyli wiejskie próżnowanie*.

Wśród swoich – sąsiedztwo i rodzina to tekst, który podejmuje tematykę przynależności do społeczności poprzez fakt zamieszkania tej samej przestrzeni jednej wsi. Ewelina Szpak opisuje skutki powojennego procesu migracji ludności, związanej z przesunięciem terytorialnym granic państwa. Wskazuje na funkcjonujące wśród osadników stereotypy i uprzedzenia oraz konflikty z sąsiadami, częste w relacjach

z Ukraińcami i Rosjanami, a na ziemiach zachodnich Niemcami. Opisuje (*Nową*) *wspólnotę i jej granice, czyli o marginalizacji i odrzuceniu* funkcjonującym na terenie wsi.

Dalsze strony książki autorka poświęca opisowi relacji sąsiedzkich i *Sąsiedzkiej codzienności*. Zwraca uwagę, iż pomimo konfliktów sąsiedzkich, bardzo powszechna była pomoc wzajemna w pracach rolniczych, ale również w trudnych sytuacjach życiowych, zwłaszcza podczas klęsk żywiołowych, pożarów i innych zniszczeń.

Kolejna sfera poruszona w publikacji, dotyczy *Rodziny* i relacji w niej funkcjonujących. Prezentuje *Drogę do małżeństwa*, proces *Budowania rodziny* zakończony małżeństwem, czyli opartym na ludowej tradycji ślubie i weselu. Konsekwencją tych działań była *Rodzina i dzieci*, będące gwarantem opieki na starość oraz utrzymania gospodarstwa rolnego w rodzinie. Poznajemy procesy przemian ludności wiejskiej w podejściu do regulacji urodzeń oraz wychowania dzieci, które dotychczas było domeną kobiet i na ich barki spadał cały trud z tym związany. Szpak podejmuje również temat tabu – aborcji.

Higiena i zdrowie, czyli ciało na wsi to temat szóstego, przedostatniego rozdziału. Autorka rozdział rozpoczyna od relacji jednego z mieszkańców kieleckiej wsi na temat panujących tam po wojnie warunków higienicznych, wskazując na całkowity brak higieny i wszechobecnie panujący brud, co potwierdzają treści artykułów z lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Warunki bytowe oraz podejście do własnej cielesności uległo znacznym zmianom dopiero w drugiej połowie XX wieku.

Punkt wyjścia – dawne postrzeganie ciała to podrozdział, który pokazuje ciało jako „narzędzie pracy”, zatem musiało być odporne na niewygodę, ogromny wysiłek, chłód, brud, a często i głód. Ciało miało być sprawne i zdrowe, wygląd był sprawą drugorzędną, a choroby utożsamiano z fatum oraz grzechem. Fachowa pomoc medyczna, jeszcze w pierwszej połowie XX wieku, na wsi należała do rzadkości. Dopiero w latach trzydziestych powstawały wiejskie ośrodki zdrowia i przychodnie, które jednak były tylko kroplą w morzu potrzeb. Najtrudniej przychodziły zmiany myślenia oraz mentalności mieszkańców wsi. *Medykalizacja życia i dyskursu politycznego* to kolejne procesy, opisane przez autorkę w dalszej części książki. Nie bez znaczenia były również *Przemiany cywilizacyjne i nowe warunki życia*, które zaczęły zmieniać obraz polskiej wsi. Szpak wskazuje na duże zróżnicowanie tych procesów, zależne od wykształcenia jednostki, regionu zamieszkania oraz panujących warunków życia. Najgorsza sytuacja była na ziemiach wschodnich, najlepsza na polniemieckim zachodzie Polski. Przełom w całym kraju to lata siedemdziesiąte, związane z elektryfikacją polskiej wsi oraz poprawą warunków bytowych jej mieszkańców. Zmianie uległ również stosunek do ciała, co prezentuje tekst *Ciało – od narzędzia do wartości samej w sobie*. Wprowadzana sukcesywnie mechanizacja rolnictwa, wiązała się z odciążeniem ciała, jako narzędzia pracy. Migracja młodego pokolenia do miast, czyli przejście od zawodu rolnika do wykonywania zawodów pozarolniczych, zapobiegała nadmiernemu wyniszczeniu ciała. Wygląd zewnętrzny zaczynał mieć coraz większe znaczenie, bo ludność wiejska chciała wyglądać nie gorzej niż miejska. Zaczęła się też kształtować moda wiejska.

„*Nienormalni*” i *chorzy, czyli o relacjach w zdrowiu i chorobie* to podrozdział podejmujący temat społecznej śmierci – skutek poważnej niesprawności fizycznej

lub psychicznej, bo w takich przypadkach osoba chora nie mogła pracować, co często wiązało się z wykluczeniem społecznym.

Ostatni rozdział poświęcony jest *Religijności*, która była bardzo ważnym elementem życia społeczności wiejskich i podstawą światopoglądu i sposobu myślenia o otaczającej rzeczywistości. Autorka definiuje pojęcie *Wiedzy religijnej* i prezentuje jej stan w ujęciu historycznym. Wskazuje na postawy, reguły i normy obowiązujące w codziennym życiu, przybliża rolę proboszcza i szkoły w kształtowaniu katolickiej wiedzy. Podkreśla, iż wiedza ta była bardzo zróżnicowana, uwarunkowana wychowaniem oraz lokalną tradycją, co wpływało na *Praktyki, rytuały i obrzędy* religijne. Szpak opisuje jedną z podstawowych praktyk religijnych, jaką była *Niedzielna msza święta* oraz wskazuje na ceremoniał z nią związany. Uczestnictwo w niedzielnej mszy wiązało się z *Obrzędami i sakramentami*, w szczególności spowiedzi, pokuty i komunii świętej. Obrzędy związane z inicjacją dzieci i młodzieży do wspólnoty religijnej, czyli chrzest i Pierwsza Komunia Święta, były w zasadzie obowiązkowe w społecznościach wiejskich. Stosunek do *sacrum* ujawniał się poprzez wypełnianie obrzędów związanych ze *Świątami kościelnymi – cyklicznymi i okazjonalnymi*, zmieniał się jednak na przestrzeni lat zarówno ich kształt, jak i charakter samego świętowania. W dalszej części tekstu autorka opisuje najważniejsze w religii katolickiej święta, tj.: *Boże Narodzenie, Wielki Post i Wielkanoc*, uwagę poświęca również *Odpustom i pielgrzymkom* oraz *Świątom okazjonalnym – uroczystościom religijnym*. Ostatni podrozdział, *Religijność i relacje między ludźmi*, wskazuje na duże znaczenie grupy oraz czynnik lokalny, mający wpływ na budowanie współodpowiedzialności grupowej *Wspólnoty wiejskiej* wobec Boga. Przedstawia również proces zmian relacji *Księdza i autorytetów* z mieszkańcami obszarów wiejskich. Tekst kończy informacja o wpływie pielgrzymek papieża, Jana Pawła II do Polski na jej mieszkańców.

W *Zakończeniu* autorka przypomina, co było przedmiotem jej badań. W skrócie prezentuje wyniki badań, a co za tym idzie, procesy zmian mentalności ludności wiejskiej w okresie PRL-u, podkreślając fakt, iż one nadal trwają i ewaluują, zmieniając rzeczywistość Polskiej wsi.

Przechodząc do konkluzji, chcę podkreślić, iż recenzowana książka urzekła mnie formą i oryginalnością opisu. Poruszana w publikacji tematyka dotyczy okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, który popada stopniowo w niepamięć. Dzieło prezentuje przemiany polityczne, gospodarcze i cywilizacyjne oraz ich wpływ na mentalność ludności wiejskiej epoki PRL-u. Autorka inteligentnie łączy wątek teoretyczny z bogatym materiałem empirycznym, co powoduje zgrabne połączenie waleorów poznawczych z dydaktycznymi. Warto mieć tę pozycję wydawniczą. Książka bez wątpienia wzbudzi zainteresowanie studentów socjologii, historii i rolnictwa oraz wszystkich, którym czasy PRL-u są bliskie lub po prostu interesują się tym fragmentem historii Polski.